

ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВИСЛОВЛЮВАНЬ ІЗ ПРИЙМЕННИКОМ КРІМІЗ СЕМАНТИКОЮ ВИКЛЮЧЕННЯ

У статті в прагматичному аспекті досліджуються субстантивні звороти з прийменниками крім, окрім, окріч із семантикою виключення. Поділ на ілокутивні типи здійснено за класифікацією Дж. Серля, який використав параметри мовленнєвих актів, розроблених Дж. Остіном. Мовознавець виділив шість ілокутивних типів. Під час аналізу з'ясовано, що конструкції з прийменниками крім, окрім, окріч із семантикою виключення можуть належати до таких ілокутивних актів, як директиви, констативи, експресиви, і можуть реалізовувати різні комунікативні інтенції. Важлива роль при поділі належить комунікативній ситуації.

Ключові слова: мовленнєвий акт, прагматичний аспект, директив, констатив, експресив.

Ходєєва Т.Н. Прагматический потенциал выражений с предлогом *кроме* со значением исключения. *В статье в прагматическом аспекте исследуются субстантивные обороты с предлогом *кроме* с семантикой исключения. Деление на иллокутивные типы осуществлено по классификации Дж. Серля, который использовал параметры речевых актов, разработанных Дж. Остином. Языковед выделил шесть иллокутивных типов. В ходе анализа установлено, что конструкции с предлогом *кроме* с семантикой исключения могут принадлежать к таким иллокутивным актам, как директивы, констативы, экспресивы, и могут реализовывать различные коммуникативные интенции. Важная роль при разделении принадлежит коммуникативной ситуации.*

Ключевые слова: речевой акт, прагматический аспект, директив, констатив, экспресив.

Khodeeva T.M. Pragmatic Potential of Expressions with a Preposition EXCEPT with the Meaning of Exception. *The article examines the substantive phrases with the preposition of the semantics of exceptions except in pragmatic terms. Division by illocutionary types performed in classification J. Serl who used parameters of speech acts developed by J. Ostin. Linguist identified six types of illocutionary. The analysis determined that the constructions with the preposition except with the semantics of exceptions may belong to such illocutionary acts as directives, assertives, expressives and can implement various communicative intentions. Important role in the separation belongs to the communicative situation.*

According to the determination of J. Serl, the illocutive purpose of utterances-representatives, or assertives, is to fix responsibility of speaker for a report about the certain state of things. The communicative purpose of utterances-directives means the aim of the speaker to compel a listener to make reality of the certain state of affairs, which interrelates with interests of each other.

Such communicative acts belong to illocutive types as a request, wish, advice, suggestion, exaction, temptation and others. Utterances-expressives can function as regret, that awareness of situation as desired, but uncarried out or impracticable.

Keywords: communicative act, pragmatic aspect, instructions, assertive, expressive.

Інтерес для сучасної лінгвістики становить співвідношення діяльності та спілкування. Центральна позиція як у спілкуванні, так і в діяльності належить людині. І саме комунікативно-прагматичний аспект мови ставить у центр уваги фактор людини як суб'єкта діяльності загалом, діяльності спілкування, комунікативної та мовленнєвої діяльності. У сучасному мовознавстві в розрізі комунікативно-прагматичного підходу були

описані: преференційні висловлення [П.Б. Ткач], речення з градаційними [Т.М. Спільник] та зіставними відношеннями [М.М. Греб], безособово-інфінітивні речення [І.Ю. Шкіцька], пояснювально-отожнювальні конструкції [С.М. Глазова], опативні речення [Л.В. Умрихіна] та багато інших. Але, як засвідчує огляд наукових праць із синтаксису, конструкції з субстантивними зворотами з прийменниками **крім**, **окрім**, **опріч** із семантикою виключення не досліджені в прагматичному аспекті.

Мета цього дослідження – характеризувати конструкції із прийменниками **крім**, **окрім**, **опріч** з семантикою виключення як прагматично орієнтовані елементи висловлення та визначити їх комунікативно-прагматичні типи.

Спілкування людей відбувається в рамках комунікативного акту, що являє собою узагальнену схему, певну структуру, у рамках якої можна досліджувати будь-яке спілкування. Останнім часом мінімальною одиницею спілкування вважається мовленнєвий акт. Під мовленнєвим актом ми розуміємо цілеспрямовану мовленнєву дію, що здійснюється згідно з принципами і правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в певному суспільстві, мінімальну одиницю нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в рамках прагматичної ситуації.

Виділені лінгвофілософами аспекти локуції, ілокуції та перлокуції стали підставою для розмежування семантики та прагматики: аспект локуції відійшов до сфери семантики, ілокуція ж та перлокуція – до прагматики. Теорія мовленнєвих актів була започаткована британським філософом Дж. Остіном. Він виділив найважливіші параметри теорії мовленнєвих актів: а) мету мовленнєвого акту; б) скерованість акту (твердження, скероване від слів до реальності, а обіцянки та вимоги – від реальності до слів); в) вираження психологічного стану мовця; г) силу прагнення досягти мети; ґ) різницю в статусах адресанта та адресата; д) вираження інтересів адресанта та адресата; е) ставлення до мовленнєвого контексту; є) відмінність між актами, що мають лише мовленнєву реалізацію, та актами, що можуть бути здійснені як вербально, так і невербально; ж) стиль здійснення мовленнєвого акту (заява, оспівчення, погроза, прохання тощо) [3: 128-134].

Ці критерії покладені в основу класифікації Дж. Сьорля, який виділив такі ілокутивні типи: 1) констативний – повідомлення, ствердження, опис, констатації, звіти, пояснення; 2) директивний – накази, вимоги, розпорядження, вказівки, прохання, поради, рекомендації, застереження, запитання, питання; 3) комісивний – обіцянки, погрози, пропозиції, присягання; 4) експресивний – вибачення, вдячність, співчуття, жалкування; 5) декларативний – називання, визначення, призначення тощо; 6) вокативний – звертання, виклик [5: 180–187; 4: 99–100]. Кожен зі згаданих типів характеризується своїми ознаками й реалізується низкою синтаксичних конструкцій, що найбільш релевантно здатні у своїй семантичній і комунікативній структурах утілювати відповідну специфіку.

Як засвідчив аналіз, конструкції з прийменниками **крім**, **окрім**, **опріч** із семантикою виключення можуть слугувати для вираження прагматичних значень трьох ілокутивних типів: констативів, директивів, експресивів.

За визначенням Дж. Сьорля [5: 181], ілокутивна мета висловлень-репрезентативів, або констативів, полягає в тому, щоб зафіксувати

відповідальність мовця за повідомлення про певний стан речей. Таку інформацію можуть доповнювати конструкції з прийменниками **крім, окрім, опріч** з семантикою виключення.

З метою поінформувати речення з прийменниками **крім, окрім, опріч** із семантикою виключення вживаються переважно в ситуації, коли мовець (він же автор у художньому тексті) має на меті донести до адресата певну інформацію про подію, що є предметом розмови або опису, наприклад: *Згадаємо нашу далеку золоту Батьківщину. Не бачимо нічого, **крім** сонця над головою. А вночі хмари біліють під нами* (О. Гончар). В основній частині другого речення передається негативна інформація, пов'язана із запереченням певної дії. Це заперечення актуалізує займенник *нічого*. У відокремленій конструкції стверджується те, що дія все ж відбувається (бачимо сонце над головою). Саме ця конструкція передає ключову інформацію в наведеному висловленні. Подібним чином відокремлений зворот із прийменником **окрім** функціонує і в такому прикладі: *Вже він повернувся з тих місць, де відбував покарання, хоча в Куряївці це, здається, Віктора ніхто й не бачив, **окрім** хіба що батьків* (О. Гончар).

До констативів також належать виправдання, заперечення або відмова. Вони передбачають попередні питання або звинувачення з боку співрозмовника (співрозмовників). Тоді контекст містить повідомлення про гіпотетичні прогнози одного з комунікантів щодо певних дій співкомуніканта: *Нарешті, його увагу привернула жовта гарньєнка тачанка. В ній не було нікого. Маковейчик скочив у неї і вхопив віжки. Кучер, що обідав збоку, підбіг з ложкою в руці. Маковейчик, оглянувшись, мало не скрикнув з несподіванки. Перед ним стояв, як йому здалося, той самий смагляватий, з полупленим носом румун, з яким він мав випадкову і конфузну зустріч на висоті. Румун пояснював жестами, що він хоче забрати з тачанки своє господарство* (О. Гончар). Такі прогнози пов'язані з побоюваннями слухача, зумовлені його безправним становищем. Однак прогнозовані слухачем дії не відповідають дійсності, унаслідок чого комунікативна настанова мовця спрямована на виправдання себе, заперечення висловлених слухачем негативних прогнозів. — *На, на, забирай! — охоче погодився Маковей, сам викидаючи з тачанки румунове багатство: ковдру, ранець, облізлу смушеву селянську шапку. — Мені, **крім** коней, нічого не треба* (О. Гончар). Мовець ніби виправдовується перед слухачем. Отже, конструкції з прийменниками **крім, окрім, опріч** можуть уточнювати виправдання в контексті тих безпідставних звинувачень чи негативних прогнозів, які передає слухач.

Комунікативна мета висловлень-директивів полягає в тому, що мовець прагне змусити слухача втілити в життя певний стан речей, який відповідає інтересам саме мовця. До цього ілюкотивного типу належать такі мовленнєві акти, як прохання, побажання, порада, пропозиція, настійна вимога, спокуса та ін.

Особливості семантики, зокрема спорідненість із семантикою оптативу, зумовлюють уживання конструкцій із прийменниками **крім, окрім, опріч** для посилення прохання, що є спонуканням слухача задовольнити потреби й бажання мовця, наприклад: — *Врятуйте, — каже він тихо й урочисто. — Врятуйте Будапешт. **Крім** вас... більше нікому* (О. Гончар). Використовуючи прийменниково-займенниковий зворот, автор підкреслює важливість виходу: або *ви*, або *ніхто*. Бажаність для мовця однієї з альтернатив є мотивом

для віддання ним переваги саме їй, але оскільки зреалізованість цього вибору залежить від слухача або іншої особи, аналізоване висловлення набуває інтенції прохання.

Отже, конструкції з прийменниками **крім**, **окрім**, **опріч** можуть слугувати засобом інтенсифікації прохання. Спорідненість із оптативною семантикою визначає можливість уживання висловлень із таким значенням у структурі прохання, що являє собою власне бажання мовця виконати дію.

Інший вид директивного типу висловлень – заклик. Заклик визначають як звертання до народу, певної групи людей, де висловлено провідну ідею, якість завдання, гасло. Уживання відокремлених конструкцій із метою заклику досить обмежене і визначається контекстуально, наприклад: *Все відкиньте, все забудьте, **крім** неї, **крім** обов'язку. Дійте неухильно, чесно, справедливо* (О. Гончар). Конструкція з прийменником **крім** підкреслює головну ідею висловлення. До складу цього відокремленого звороту входять дейктична одиниця, що замінює ключове в контексті слово *Батьківщина*, а також не менш прагматично навантажений іменник *обов'язок*. Інакше кажучи, конструкція з **крім** є семантичним центром висловлення, акцентована і спрямована на досягнення бажаного для мовця перлокутивного ефекту. Великій кількості людей – соціальним групам, суспільству в цілому – вона допомагає наголосити на тому, яку альтернативу слід обрати.

Директив може виявити себе як спокуса з боку мовця стосовно слухача. Із цією метою використовуються наближені до оптативної модальності такі відокремлені конструкції: — *Не кваптесь... Отже, слухайте, товаришу! Я хочу вас попередити — я не ваш слідчий, ні безпосереднє ваше начальство, що буде вершити вашу долю, і якщо я пропоную вам закурити, то не вбачайте в тому ніяких хитрих ходів, **крім** бажання просто почастувати вас цигаркою... Адже ви хочете курити, так?* (І. Багрянйй). Слідчий хоче підлеститися до заарештованого Андрія, знаючи, що арештант нічого не говорить на допитах. Мовець спокушає слухача ненав'язливо, створюючи ілюзію піклування про нього. І семантичний центр такого твердження фокусується саме в конструкції з **крім**, передусім вона містить ті мовні одиниці, що дозволяють розраховувати на бажаний перлокутивний ефект – переконати співрозмовника в чистоті намірів мовця. Крім того, саме в цьому звороті безпосередньо вербалізовано спокусу.

Третій тип ілокутивних актів, де можуть бути використані конструкції з прийменниками **крім**, **окрім**, **опріч**, — це експресиви. Комунікативною метою висловлень-експресивів є вираження ставлення мовця до певного стану речей [4: 97]. До таких висловлень належать мовленнєві акти докору, жалкування, жаління, осуду.

Саме до мовленнєвих актів експресивного типу дослідники відносять докір. Висловлення докору виражають негативну реакцію мовця на дії, поведінку слухача:

— *Ну, що ви на це йому скажете? Нічого й не скажете, — сміявся Черниш у вічі Антоновичу.*

— *Смійся чужому горю. Радий, що в тебе нічого нема, **крім** польової сумки. А Хома тим часом ходив по возах, вергав важкі ящики, вичитував за лібералізм іздовим, які, мовляв, приймають на сохрану різний мотлох* (О. Гончар). У цьому комунікативному фрагменті мовець висловлює докір категорично (уживає

займенник **нічого**), а щоб повідомлення не викликало сумнівів відносно істинності, пом'якшує цю категоричність, для чого вживає зворот із **крім**.

Висловлення-експресиви можуть функціонувати як жалкування, тобто усвідомлення ситуації як бажаної, але нездійсненої або нездійсненої. Висловлення зі значенням жалкування характеризуються тими самими рисами, що й висловлення зі значенням докору: у них відображено дві альтернативні ситуації – реальну та ірреальну, з-поміж них перевага віддається ірреальній ситуації, реальна ж оцінюється як негативна, небажана. Відмінність між цими мовленнєвими актами полягає в тому, що у висловленнях жалкування мовець не може або не хоче звинуватити певну особу в здійсненні вибору й сподівається на відповідні дії, що змінять ситуацію на краще, тобто здійснять ірреальну ситуацію. Мовець усвідомлює, що не може змінити ситуацію, і йому залишається тільки висловлювати невдоволення: *Дівчата хоча притомлені, та водночас і вдоволені щойно пережитою напругою, ніби й справді їм вдалося когось порятувати. Пересміхаються, жартами зачіпають археологів, що риються в одній із ям поблизу, зігнуто блищать голими спітнілими спинами, ну просто — як римські раби в каменоломнях! Лицарі науки, щось там вони все шкребуть, все шукають уперто, байдужі до всього на світі, **крім** своїх вічних черепків.*

— *Хоч би показали свій роздобуток! — догукують медички. — Що там у них, у античних?* (О. Гончар). Прагматична функція звороту з **крім** у цьому мовленнєвому акті подібна до попередньої: ситуація вербалізована доволі категорично (*байдужі до всього на світі*) і уточнена за допомогою конструкції з **крім**. Слід зауважити, що жалкування в цьому випадку має ознаки докору.

Таким чином, відокремлені конструкції з прийменниками **крім**, **окрім**, **опріч** із семантикою виключення можуть реалізувати різні комунікативні інтенції й репрезентувати такі ілокутивні акти, як констативи, директиви, експресиви. Звернення до комунікативно-прагматичних типів ускладнених простих речень відкриває можливості для подальшого їх дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Арват Н.Н.** Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Нинель Николаевна Арват. — К. : Вища школа, 1984. — 159 с.
2. **Балли Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. — М. : ИЛ, 1955. — 416 с.
3. **Бацевич Ф.С.** Очерки по функциональной лексикологии / Флорий Сергеевич Бацевич. — Львів : Світ, 1997. — 392 с.
4. **Колосова Т.А.** Русские сложные предложения асимметрической структуры / Татьяна Андреевна Колосова. — Воронеж : Изд-во Воронежск. ун-та, 1980. — 164 с.
5. **Сёрль Дж.** Классификация иллокутивных актов / Джон Роджерс Сёрль // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 17. Теория речевых актов. Сборник. — М. : Прогресс, 1986. — С.170–194.

Ходеева Тетяна Миколаївна — викладач кафедри українознавства і лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

E-mail: dom-tana@rambler.ru

http://orcid.org/0000-0002-5169-3789

Khodeeva Tetyana Mykolaiivna — lecturer at the Department of the Ukrainian Studies and Linguistic Didactics, Kharkiv National Pedagogical University named after G.S.Skovoroda. Ukraine, Kharkiv, Bliukhera Str., 2.